

MNOHOČETNÝ TALENT V KONTEXTU CELOŽIVOTNÍHO VÝVOJE: KONSILIENCE, TEORIE, MODEL, GENERAČNÍ VZTAHY**Josef Švancara***Psychologický ústav Filozofické fakulty Masarykovy univerzity v Brně*

Abstrakt: V synoptickém přehledu autor věnuje pozornost terminologickému rozlišení nadání a talentu. Za klíčová hlediska v tomto vztahovém rámci se považují: diferenciaci talentu v průběhu vývoje, alokace zdrojů pro vývoj talentu, resilience i zvládání ztrát v průběhu stáří. Autor se opírá o evidenci biologické determinace v celoživotním vývoji a oponuje často citovanému, zjednodušenému názoru, že talent nepředstavuje stabilní rys osobnosti. V apelu na konsilience v pojetí talentu se naznačují rezervy v dosavadní mezioborové spolupráci. Naznačuje se možnost rozšířit spolupráci mezi ECHA a INSEA.

Úvod

Když jsem před dvaceti lety na jednom ze seminářů naší Společnosti pro nadání a talent měl příležitost rozvinout úvahy o nadání, talentu, o vyhledávání, identifikaci talentu, o programech pro rozvíjení talentů, zdůvodňoval jsem, že z psychologického hlediska je vždy třeba mít na mysli koho, kdy a jak máme rozvíjet. První hledisko: koho, zahrnuje poznání osobnosti jedince a rozložení jeho schopností. V diskuzi k těmto bodům jsem tehdy neměl pouze kladnou odezvu. Zazněly také výhrady: Proč vyhledávat, vždyť všechny děti jsou nadané, proč vymýšlet metody pro identifikaci talentů, zeptejme se spolužáků, oni to o sobě vědí ... Někoho zase iritovala má zmínka o tom, jak si počínal již ve třicátých letech Tomáš Baťa, senior při vyhledávání a v průpravě nejschopnějších spolupracovníků; byl tedy také „talent scout“. Dnes jsme v něčem dále, a už není třeba tolik přesvědčovat, že cíle, které naše Společnost pro nadání a talent, pobočka ECHA, čtvrt století sleduje a realizuje, zasluhují pozornosti rodičů, školských pracovníků, ekonomů i politiků. Ve svých příspěvcích z té doby, které jsou nyní obtížně přístupné, jsem koncipoval rozšíření teoretické základny při zkoumání nadání a talentu. K těmto otázkám se po časovém odstupu vracím v návaznosti na současné odborné publikace.

Ve svém utříděném výběru koncepcí talentu a nadání (Portešová, 2003) autorka upozorňuje také na „nejednoznačnosti“, které mohou komplikovat výzkum. I když některé náměty v našem příspěvku jsou vyhraněné a mohly být takto chápány, mají nicméně rozšířit zaměření výzkumů na souvislosti, kterým se namnoze nevěnovalo dost pozornosti. Při prvním setkání s názvem tohoto příspěvku může být pro někoho překvapující, že se talent kvalifikuje jako mnohočetný. Je to ve skutečnosti samozřejmé, neboť talent je svou povahou multiplex, multipolární, multivalenční. Na některá propojení talentu poukazují v recentní literatuře Miovský, Čermák a Chrz (2010). Jako

přesvědčivý doklad o kvalifikaci mnohočetného talentu uvedeme zejména proces diferenciaci talentu v průběhu životního cyklu. Zaměření této studie předznamenává pět bodů: 1. dimenze nadání a talentu; 2. (ne)stabilita talentu v celoživotním procesu; 3. nepostradatelnost intenzivní výzkumné strategie při zkoumání nadání a talentu; 4. pasionovanost jako nezbytná složka realizace talentu; 5. talent jako katalyzátor mezigeneračních vazeb. K těmto bodům zaujímáme stanovisko v dalších kapitolách.

Taxonomie talentu

I.

Otázka shody nebo rozdílnosti nadání a talentu patří k diskutovaným tématům. Tyto pojmy se často chápou jako synonyma a setkáváme se s přesvědčením, že se talent nemá chápat jako něco rozdílného od nadání. Lze říci, že odlišnost talentu od pojmu nadání je stupňovitá. Setkáváme se s takovou gradací také v anglické i české terminologii. Nejde zde však jednoduše pouze o kvantitativní rozdíl. Vysoká úroveň nadání, která se označuje jako talent, je spojena se specifickou funkční a intenzí charakteristikou osobnosti. Tato osobnostní charakteristika vystupuje do popředí, jestliže sledujeme životní dráhu talentovaných jedinců v dospělosti.

Ke zkoumání talentu můžeme přistupovat s několikaletým zaměřením: (1) fenoménový: podrobné popisy, i subjektivní hodnocení; riziko: umožňuje diferencované zachycení jevů, které je na teorii zdánlivě nezávislé; (2) kasuistické zpracování: komplexní propojení a zjištění podmíněnosti na úrovni jednoho případu; nebezpečí předčasného zobecnění; (3) hermeneutický přístup: porozumění vývojovým úkolům na základě určitého „předvedení“, určité implicitní filozofie; nebezpečí: vágní charakteristiky, překračování hranic imanentního rozumění; (4) empirický přístup: východiskem je nezřídka ověřování hypotéz; nebezpečím může být závislost na reduktivních teoriích, ztráta širokého okruhu „jevů“; (5) kulturně historický přístup: prospektivní i retrospektivní zaměření; Nebezpečí: historické paralely mohou být samoučelné; (6) antropologický: specifikum lidského činitele; extrémem může být setrvávání na uzavřeném obrazu člověka; (7) biografický přístup: zahrnuje většinu hořejších metod v rámci individuální životní historie; nebezpečí subjektivismu, glorifikace osobnosti.

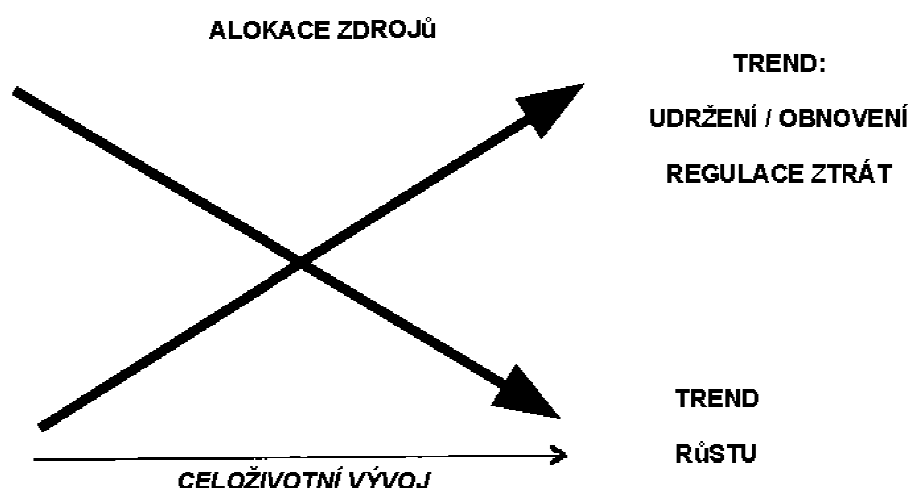
II.

Uvedené body 2-5 směřují do oblastí, které jsou široce zpracovávány v moderních koncepcích celoživotní vývojové psychologie (Baltes & Mayer, 1999; Lerner, 2006; Lang & Heckhausen, 2006). V tomto zorném úhlu se také setkáváme s argumentacemi, zda je talent stabilním nebo nestabilním rysem osobnosti. Do učebnicových publikací se snadno dostávají názory, jestliže jsou spojeny se jmény známých autorů, např. Csikszentmihalyi a Robinson (cit. Hříbková, 2009), a můžeme pak číst bez komentáře, že *talent se nepovažuje za stabilní rys osobnosti, neboť se individuální*

schopnosti k jednání a chování mění v průběhu života a současně se mění kulturní podmínky. To zní silně environmentalisticky. Když se zajímáme o empirickou evidenci takového tvrzení, odpověď někde uvázne. Lze konstatovat, že psychologové v posledních letech skutečně často preferují environmentální vysvětlení individuálních diferencí. Csikszentmihalyi (1997) se však na jiném místě liší od svého výše citovaného názoru, když píše, že talent se potud odlišuje od kreativity, nakolik se vztahuje k vrozené způsobilosti. Bez zřetele k vrozeným dispozicím nelze činit závěry o (ne)stabilitě talentu.

Pro integrované začlenění talentu do celoživotního procesu nemůže chybět význam *identity*, která charakterizuje jádro osobnosti a je založená na vědomí kontinuity. Pro vývoj a krystalizaci talentu, je vždy důležitá fáze, kdy probíhá *identifikace* s oborem zvolené nebo přijaté činnosti. Identitu talentovaný jedinec reflektuje v souvislosti se sebepojetím, sebehodnocením, sebeobrazem, ale vyjadřuje identitou také odlišnost od druhých, svou funkci ve společenství i kontinuitu v čase: identita se vyvinula v určitých rodinných, pracovních, sociálních a kulturních podmínkách. Má tedy široké kořeny a pomáhá udržovat rovnováhu v tom, co člověk koná, i když je třeba jeho aktuální kondice oslabena. Prubířským kamenem pevnosti osobní identity mohou být u kreativního jedince neočekávané změny v možnostech vrcholných schopností.

Připojený obr. 1 lapidárně ilustruje obecný trend celoživotního vývoje z hlediska umístění zdrojů třech adaptačních úkolů (procesů): *růstu*, *udržení/resilience*, *regulace ztrát*. Tyto zdroje jsou na obecné úrovni podstatnými složkami celoživotního vývoje talentu. Podle názoru Baltese, Heckhausenové a dalších autorů (in Damon & Lerner, 2006), kteří pracují v této oblasti, patří profil alokace biologicky a kulturně zakotvených zdrojů pro funkce růstu, resilience a zvládání ztrát k hlavním východiskům teorie celoživotního vývoje.

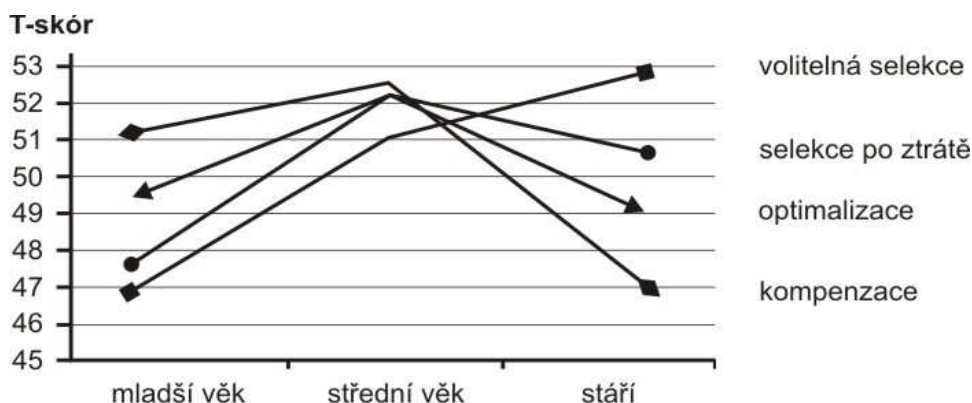
Obr. 1. Alokace zdrojů v celoživotním vývoji. U. M. Staudinger, M. Marsiske, P. B. Baltes, 1995, In: Damon and Lerner (Eds.), (2006). Handbook of Child Psychology, Vol. 1: Theoretical Models of Human Development. Sixth Edition. Copyright © John Wiley & Sons, Inc. Se souhlasem.

Adaptační úkoly růstu se zde chápou jako procesy, které směřují k vyšším úrovním fungování nebo adaptační kapacity. Pod označením udržení a resilience jsou seskupeny formy chování zajišťující udržení činností, které umožňují po „ztrátách“ navrátit se na předchozí úroveň. Jako adaptační úkol zvládání nebo regulace ztrát se identifikují také formy chování, které organizují adekvátní fungování na nižších úrovních, kdy není možné udržení nebo obnovení - například při externích materiálních nebo biologických ztrátách.

Zatímco primární alokace zdrojů autoregulačních strategií talentu směřuje v dětství a v mládí převážně k růstu, v průběhu dospělosti tyto zdroje zajišťují udržení schopností, jejich obnovení, resilience. Ve vyšších etapách dospělosti a ve stáří se stále více zdrojů zaměřuje na zvládání ztrát, i když to často není nezbytné, neboť vynalézavost pro kompenzace je dosud efektivní. Ve stáří zůstává nepochybně již méně alokací růstu. Konzistentně s tímto obecným trendem je zjištění, že starší talentovaní dospělí investují více času kompenzací než optimalizací.

Model selektivní optimalizace s kompenzací (SOC) vypracovala skupina autorů v 80t. a 90. letech (Margaret a Paul Baltesovi, Dittmann-Kohli, Dixon ad.). Tento model uplatňuje systémové hledisko vývoje v průběhu celé životní dráhy. (Podobný model jako SOC vytvořili Heckhausenová a Schulz (in Pawlik (Ed.), 1995), užívající terminologie primární a sekundární kontroly; přihlédneme k němu v dalším textu). Základem SOC je obecná teorie proaktivního a adaptivního vývoje. Jako obecná teorie vývoje sleduje dva cíle: za prvé zhodnotit, jak se generují zdroje vývoje, za druhé popsat, jak jsou vyvinuté zdroje alokovány tak, aby to vedlo k zvládnutí životních úkolů v situacích, kde stávající zdroje nestačí. Selektce z potencionálního okruhu vývojových trajektorií vede k zaměřenosti vývoje a k vyšší úrovni fungování. Předpokládá se, že pro selekci, která by vedla k zdárnému vývoji, je třeba spojení s procesy optimalizace a kompenzace. Zatímco selektce zahrnuje cíle nebo výstupy, optimalizace pracuje s prostředky vztahujícími se k cíli tak, aby se dosáhlo zdatu. Kompenzace zahrnuje odpověď na ztráty, na snížení prostředků relevantních pro dosažení cíle, jak jsou patrné v činnostech talentovaných jedinců ve stáří.

Na obrázku č. 2 vidíme, jaké jsou změny průměrů věkových skupin ve čtyřech složkách SOK (volitelná selektce, selektce při ztrátách, optimalizace kompenzace). Je tak naznačen celoživotní trend těchto složek adaptace.

Obr. 2. Věkové rozdíly složek SOC: volitelná selekce, selekce po ztrátě, optimalizace, kompenzace (A. M. Freund, P. B. Baltes, 2002), In: Damon and Lerner (Eds.), (2006). Handbook of Child Psychology, Vol. 1: Theoretical Models of Human Development. Sixth Edition Copyright © John Wiley & Sons, Inc. Se souhlasem.

Jak se uplatňuje uvedená adaptační strategie v každodenním životě v různém věku?

(1) *Selekce* se uplatňuje jako autoregulační strategie zejména při snížení aktuální disponovanosti a vede k vymezení užšího okruhu životních a pracovních podmínek. (2) *Optimalizace* se opírá o dispozice, které má člověk v kterémkoli věku k tomu, aby procvičoval své schopnosti a posiloval svůj fyzický i mentální potenciál. (3) *Kompenzace* napomáhá překlenout různé deficity pomocí různých technik. Kompenzační mechanismy mohou být interní (například vědění o facilitaci paměťových výkonů) i externí (například technologie dopravy respektující snížené pohybové možnosti, lékařská protetika ad.). Úspěšné užití specifické strategie můžeme doložit vyjádřením slavného amerického klavírního virtuóza polského původu, Arthura Rubinsteina (1887-1982), který koncertoval z paměti ještě v devátém decenniu svého života. Na dotaz, jak je to možné, že dosahuje ve stáří špičkových výkonů ve hře na klavír, odpověděl přibližně takto: *Zúžil jsem svůj repertoár (tedy selekce), cvičím zbývající skladby intenzivněji (optimalizace) a užívám u technicky obtížných pasáží různé taktiky a triky, například vložím ritardando před rychlými úseky skladby (kompenzace)*. Ať už je to pravda docela nebo jen částečně, sotvakdo by podal lepší svědectví ve prospěch tohoto modelu adaptace ve stáří.

III.

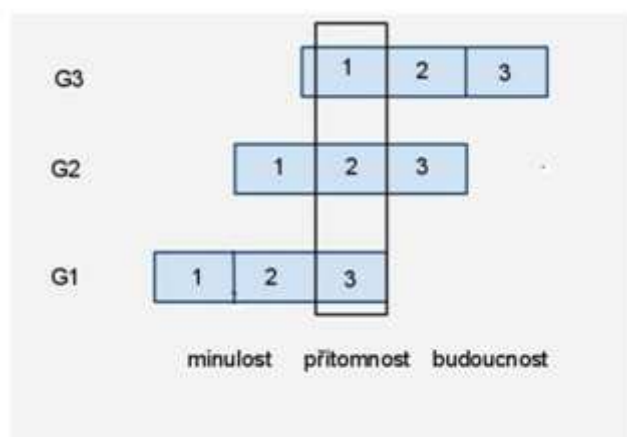
V současné době máme k dispozici řadu výsledků výzkumných prací, zpracované moderními metodami kvantitativní analýzy. Zatímco klasická metodologie psychologie spočívá ve sledování většího počtu osob v jedné situaci, intenzivní strategie naproti tomu zkoumá jedince v mnoha situacích. Od konce šedesátých let takových studií přibývá, a to z různých důvodů. Některé události v životě jsou unikátní, třeba vystoupení umělce, první výstava prací nebo sportovní výkon. Nic z toho nelze v dané situaci opakovat. Dále unikátní případy, které nelze jinak předem definovat. Intenzivní strategie

potřebuje vytvořit taxonomii životních událostí. Těmto otázkám věnoval trvale pozornost Břicháček (1986). Na hodnotné zdroje získávané tímto způsobem poukazuje Steward, & Porath (1999). Jaké jsou životní situace, do nichž se talentovaný jedinec dostává? Je to opět individualizované. Z toho vyplynul následující pracovní námět:

„Geneze vztahu k profesní činnosti v celoživotním průběhu“. Takový úkol dostali studenti, když se předtím seznámili s teorií celoživotního vývoje, s přístupy ke zkoumání talentů a s přípravou řízeného rozhovoru. Z toho vzešly některé velmi pozoruhodné a unikátní kasuistiky, zachycující důležité složky, determinanty a faktory profesní orientace, stabilitu i proměnlivost volby, kontext vlivů, kritéria talentu, vliv nahodilých podnětů a řadu dalších údajů. Lze říci, že tato studie byla v linii bodů. 3, 4 i 5, jak byly předznamenány v úvodu. Zaznamenat a utřídit klíčové faktory celoživotního vývoje talentu bylo ovšem do značné míry úměrné schopnostem zvoleného seniora. Někteří studenti úspěšně zmapovali celoživotní angažovanost v oblasti tvořivé činnosti se smyslem pro širší souvislosti a vazby na podmínky života v rodině, vzory, ideály i překážky. Při komunikaci s respondenty byli vtaženi do půdorysu životního příběhu, a tak obě strany - jak tazatel, tak dotazovaný - prožívali jakousi životní zpověď zaníceně, s plným srdcem, pasionovaně. (Je třeba říci, že termín *pasionovanost* ve smyslu být vášnivě zaujatý pro aktivity připomíná název jednoho z osmi temperamentů v typologii Heymanse a Wiersmy; nyní však má širší význam v motivačním kontextu). Pasionovanost zní lépe ve francouzských textech. Nicméně na 29. Mezinárodním psychologickém kongresu v Berlíně 2008 zazněly v angličtině hned dva příspěvky se stejným názvem „*Passion ...*“, jeden z Montrealu, druhý z Amsterdamu. Autoři předtím o sobě nevěděli, žádné vzájemné odkazy. R. J. Vallerand (2008) z univerzity v Montrealu vypracoval v návaznosti na Self-Determination Theory (Deci, Ryan, 2000) svůj Dualistický model a z něho odvozenou *Passion Scale*, opírající se o zkoumání 539 osob různého věku. Být pasionovaný, plně zaujatý, znamená podle Valleranda mít silnou tendenci ke zvoleným činnostem, které jedinec má rád nebo je přímo miluje, nachází je jako důležité a investuje do nich čas a energii. Kdo je pasionovaný pro malování, ten se neangažuje pouze tak, že maluje, on je malířem. Pasionovanost má podle tohoto pojetí nepochybně důležitou roli v životní dynamice talentovaného jedince. Vallerand (2008) rozlišuje obsesívně pasionované, harmonicky pasionované a nepasionované jedince. U pasionovaných lidí se předpokládá, že jsou motivováni explorovat své prostředí tak, aby rostli jako individua a žili plným životem. Bezpochyby nám může „pasionovanost“ dobře posloužit jako neodmyslitelná charakteristika osobnosti talentovaného jedince.

I když uvedená studie měla povahu preliminární sondy, umožnila nicméně studentům, aby na základě zpracované kasuistiky uvažovali o stabilitě nebo nestabilitě talentu, o interakci genetických a environmentálních faktorů, o vlivu vzorů a ideálů, o spolupráci a rovněž o konfliktech napříč generacemi.

Talent jako katalyzátor generačních vazeb se nám výrazně prezentoval v jednotlivých kasuistikách. Modelově je generační začlenění ilustrováno na obr. č. 3.

Obr. 3. Model životní perspektivy tří generací G1, G2, G3 v dimenzích prvního, druhého a třetího věku (1, 2, 3), který je v osobní přítomnosti, případně v osobní historii nebo v životní perspektivě budoucnosti. (J. Š.)

V modelu na obr. 3 navazujeme na konvenční členění životní dráhy na tři „věky“, i když toto členění je velmi hrubé: První věk zahrnuje dětství a adolescenci až po dosažení občanské kompetence, druhý věk zahrnuje celý rozsah dospělosti, třetí věk se někdy označuje jako postproduktivní, zatímco u některých tvůrců je to naopak etapa vrcholných děl. (Čteme-li v posledních letech o čtvrtém věku, jako o patologii stáří, je to periodizace diskutabilní, neboť patologie může dát ráz i předchozím etapám). Zatímco péče o rozvíjení nadání a talentů je v široké míře zajištěna a dokumentována u G3 v celoživotní etapě 1, v daleko menší míře jsou zpracovány zkušenosti o kontaktu a spolupráci talentovaných, stále kreativních jedinců v etapě 3 s mladšími generacemi. Soužití tří generací talentovaných lze rovněž považovat za otevřené otázky, jejichž řešení si vyžádá přípravu odpovídající formy intenzitní strategie.

Závěr

Zkoumání talentu se dostává širší teoretické a metodologické základny v rámci psychologie celoživotního vývoje, která se formuje jako nová disciplína a dopracovává se k integrativnímu pojetí vývoje napříč jednotlivými vývojovými etapami. Navazuje sice na kořeny vývoje v dětství, daleko více se však v posledních letech orientuje na udržení vysokých schopností ve vyšších věkových etapách. Apel na sjednocení vědění, jež slovem „konsilience“ signalizoval v názvu své knihy známý biolog Wilson (1999), nepřímou vyhláškou k interdisciplinárnímu zpracování závěrů také z narůstajících výzkumů nadání a talentu. Nové modely se rozvíjejí v teoriích *komplexních systémů s nelineární dynamikou* (Mainzer, 1997), v teorii *osobnostních systémů* (Kuhl 2002), případně v ambiciózní koncepci *synergetiky a psychosynergetiky* (Haken & Schiepek, 2006). Rozsáhlejší mezioborovou spolupráci by bylo možné hledat také v propojení cílů společnosti ECHA (European Council for High Ability), která letos plánuje mezinárodní konferenci dokonce

na téma tohoto příspěvku "Giftedness across the Lifespan" (Münster, Germany, 2012) a cílů, k nimž směřuje INSEA (International Society for Education through Art); obě společnosti se v mezinárodním rozsahu své působnosti věnují rozvoji talentů.

Odkazy a související literatura

Baltes, P. B & Mayer, K. U. (1999). The Berlin Ageing Study: Ageing from 70 to 100. Cambridge: Cambridge University Press.

Břicháček, V. (1986). Sledování změn v činnostech jedince. Bratislava: PDT.

Csikszentmihalyi, M. (1997). Kreativität. Transl. M. Klostermann. Stuttgart: Klett-Cotta.

Damon and Lerner (Eds.), (2006). Handbook of Child Psychology, Vol. 1: Theoretical Models of Human Development. Sixth Edition. New York: John Wiley & Sons, Inc. 1063 p.

Dörner, D. (1988). Wissen und Verhaltensregulation: Versuch einer Integration. In H. Mandl/H. Spada (Hrsg.), Wissenspsychologie. München-Weinheim: Psychologie-Verl.-Union, 264-282.

Gardner, H. (1999). Dimenze myšlení. Přel. E. Votavová. Praha: Portál.

Hříbková, L. (2009). Nadání a nadaní. Praha: Grada.

Haken, H., Schiepek, G. (2006). Synergetik in der Psychologie. Selbstorganisation verstehen und gestalten. Göttingen: Hogrefe.

Lang, F. R. & Heckhausen, J. (2006). Allgemeine Entwicklungspsychologie der Lebensspanne. Begriffe, Theorien und Befunde. In: K. Pawlik (Hrsg.) Handbuch der Psychologie, 277-292. Heidelberg: Springer.

Mainzer, K. (1997). Thinking in Complexity. The Complex Dynamics of Matter, Mind and Mankind. 3rd Ed. Berlin: Springer.

Miovský, M., Čermák, I., Chrz, V. (2010). Umění ve vědě a věda v umění. Metodologická imaginace. Praha: Grada.

Portešová, Š. (2003). Některé teoretické koncepce talentu a nadání. SPFFBU, Annales Psychologici P 7, 41-54.

Sternberg, R. J. (1994). In Search of the Human Mind. Philadelphia, Harcourt Brace.

Steward, R.E. & Porath, M. (1999). From Childhood Rags to Adult Riches: a case study (1). High Ability Studies, Vol. 10, No. 2, 197-211.

Švancara, J. (2005). Řešení komplexních problémů z hlediska integrativní kompetence. In: Csémy, M., Habermannová, M., Pavlíček, M. (Eds.). Manere in montibus.

Sborník k životnímu jubileu Václava Břicháčka. Praha: Univerzita Karlova – FHS, 123-134.

Vallerand, R. J., Carbonneau, N., Lafreniere & M. A. (2008). On living life to the fullest. The role of passion. In: R. Schwarzer & P. A. Frensch (Eds) *Personality, Human Development and Culture*, 65-82. New York: Psychology Press.

Wilson, E. O. (1999). *Konsilience. Jednota vědění*. Přeložily P. Sadílková a J. Spurná. Praha: LN.

Zimbardo, P. & Boyd, J. (2008). *The Time Paradox – The New Psychology of Time That will Change Your Life*. New York: Free Press.

Prof. PhDr. Josef Švancara, CSc.

Ve svých odborných publikacích zpracovává od roku 1950 výsledky z okruhu klinické praxe, z výzkumných projektů, mj. výzkum dvojčat, longitudinální výzkum, vizualizace v kartografii, i z teoretické oblasti, kde směřuje k integraci a konsilenci poznatků. Po delším přerušení pracovního úvazku v letech 1986-1990 získal profesuru dvou oborů: obecné psychologie a vývojové psychologie. Jako emeritní profesor má dosud výběrové přednášky v Psychologickém ústavu FFMU. V prvních letech STaN byl místopředsedou; řadu let byl předsedou sekce klinické, nejdéle pak vývojové psychologie a posléze také místopředsedou Českomoravské psychologické společnosti, kde je čestným členem. Má kontakty s řadou zahraničních pracovišť, zúčastnil se zahraničních konferencí a kongresů. Obdržel zlatou medaili Masarykovy univerzity.